
LLIGAMS INTERDISCIPLINARIS

Cap on ens duu el mite del creixement il·limitat?¹

Revista Catalana de Psicoanàlisi, Vol. XXXVIII/2

Jordi Sala²
Barcelona

En aquest text, l'autor pren alguns elements psicoanalítics per reflexionar sobre la situació d'escalfament global que vivim. Se serveix del concepte d'imaginació especulativa utilitzat per Bion i més específicament dels mites del Paradís terrenal, la torre de Babel i el cementiri reial d'Ur per explorar les resistències utilitzades per les persones i pels grups enfront de les ansietats desvetllades per la situació climàtica. Aquestes resistències permeten seguir vivint el dia a dia dins de la creença delirant en un creixement il·limitat, sense contradicció

Article rebut el 13-8-2021. Acceptat el 29-9-2021.

1. Treball presentat a la sessió inaugural del curs de la SEP el 17 de setembre 2021, que va tenir per títol genèric «Canvi climàtic: vaivé entre món extern i món intern».

2. Psicòleg clínic i psicoanalista SEP-IPA amb funcions didàctiques.
E-mail: salamijc@copc.cat

aparent ni haver de canviar gaire res, a desgrat del coneixement conscient de la gravetat de la situació. Altres conceptes utilitzats inclouen la denegació, el pensament omnipotent, els sistemes defensius socialment estructurats i l'addicció al mite.

Paraules clau: canvi climàtic, creença delirant, denegació, imaginació especulativa, imaginar col·lectiu, sistemes defensius socialment estructurats

Voldria fer unes consideracions sobre l'emergència climàtica com a ciutadà preocupat per aquesta crisi i també com a professional de la salut mental. Posaré alguns elements psicoanalítics com a vèrtexs des dels quals considerar aquesta qüestió global i urgent. Al llarg del text procuraré deixar preguntes obertes.

Com sabem, la situació de canvi climàtic que vivim afecta un terreny molt ampli i complex que va des de l'àmbit de la persona fins als àmbits grupal, social, econòmic, científic, institucional i cultural, és a dir, un fenomen que abraça tota la nostra civilització com una organització amb un funcionament i un sistema de valors concrets. Com a psicoanalistes, el nostre camp més específic de comprensió és la ment del subjecte individual (i, per extensió, grupal) i és des d'aquí que podem aventurar algunes hipòtesis i fer algunes conjectures amb ànim de contribuir a una reflexió que ha de ser necessàriament multidisciplinària.

Com a fil conductor agafaré tres històries que Bion utilitza a «La Taula i la cesura» i a les quals es refereix en altres moments de la seva obra: els mites del Paradís terrenal, la Torre de Babel i el Cementiri Reial d'Ur. Es tracta de tres narracions que podem utilitzar a manera d'imaginació especulativa per si aporten alguna comprensió sobre un funcionament que ens ha abocat a una situació climàtica catastròfica. Aquesta situació és en gran part conseqüència del *modus operandi* d'un sistema extractiu i utilitarista fins a l'absurd, això és, la creença delirant en un creixement il·limitat sobre la qual s'ha basat fins ara el desenvolupament econòmic capitalista, un sistema que si no creix s'enfonsa. De vegades s'ha atribuït l'ús eminentment espoliador i contaminador del planeta a una cultura judeocristiana sustentada en el precepte bíblic: «Sigueu fecunds i multipliqueu-vos, ompliu la terra i domineu-la; sotmeteu els peixos del mar, els ocells del cel i totes les bestioles que s'arrosseguen per terra» (Gèn., 1: 28. BCI).

Les dades indiquen, però, que el problema de les emissions d'efecte d'hivernacle (al qual podríem afegir el de la sobreexplotació dels recursos naturals i l'enverinament del medi) s'inicia al començament de l'era industrial i s'accelera ininterrompudament a partir dels anys 50 del segle xx i, de manera exponencial, del 1990 en endavant. El problema de les emissions i el consegüent escalfament s'accelera i s'agreuja justament en un moment en

què ja sabem els efectes que tenen l'ús dels combustibles fòssils. Com hem d'entendre aquest fet paradoxal que, tot i coneixent les conseqüències de la nostra economia productiva i de consum, no solament no reduïm, sinó que augmentem les emissions i agreugem encara més el problema? Les dades indiquen, per exemple, que en aquestes darreres dècades les ondulacions en la corba d'emissions de CO₂ estan directament relacionades amb vicissituds econòmiques i polítiques. Així, per exemple, la corba s'aplana ostensiblement amb la primera crisi del petroli de l'any 1974. Emetem més i més i sembla que «a consciència» (Kraus, 2021, p. 31). En les darreres tres dècades (Wallace-Wells, 2019, p. 4) hem emès més CO₂ a l'atmosfera que durant tots els segles anteriors de què tenim notícia. Vivim capturats i extremadament dependents del funcionament d'un «capitalisme fòssil» en el qual pràcticament cada cosa que fem servir del matí al vespre té una petjada d'emissions de CO₂ i altres gasos d'efecte d'hivernacle, des del raspall de dents fins al iogurt, la roba, el bistec que mengem, el vehicle amb què ens desplaçem, el ciment amb què construïm les nostres cases... Els combustibles fòssils són a tot arreu (veg. Gates, 2021, p. 46-47). Emetem i emetem perquè tot el nostre funcionament s'organitza i gira al voltant del combustible fòssil i perquè volem més espai, més comoditat, més varietat i diversió, mentre ens protegim de la frustració, les angoixes i les experiències desagradables apartant-les de la nostra consciència per mitjà de diferents maniobres defensives.

Sally Weintrobe ha descrit en un article seu la funció que fan els mecanismes de negació considerats a l'àmbit del subjecte, en especial el paper de la denegació gràcies a la qual sabem i no sabem alhora quelcom que és conflictiu i font d'angoixa. (Weintrobe, 2012, p. 38 i seg.). A la pràctica això vol dir que sabem moltes coses sobre la crisi climàtica, però ens comportem com si no les sabéssim en absolut. Si considerem el funcionament grupal, tal com ha descrit Menzies-Lyth (1960/1988), hem de tenir en compte que les interaccions defensives de baix nivell entre individus poden adquirir formes complexes i estructurades d'organització, de manera que podem parlar *de mecanismes transpersonals de defensa compartits* (citats per Dodds, 2020, p. 49). Per a Menzies, la característica principal dels sistemes socials de defensa és ajudar l'individu a evitar les experiències d'ansietat, de culpa, de dubte i d'incertesa.

La noció de creixement il·limitat pot tenir arrels inconscients, com ara la fantasia omnipotent infantil de tenir sempre de tot i més, és a dir, de posseir i controlar tota font de vida, cosa que, en termes psicoanalítics, té a veure amb el desig de posseir i controlar la mare, el pit matern inexhaurible, un desig que es converteix en impulsor d'una relació àvida amb l'altre i amb l'entorn. Aquesta és, evidentment, una il·lusió omnipotent que mai no s'ha fet realitat. John Steiner (2020) s'ha ocupat recentment dels processos d'il·lusió i desil·lusió vinculats amb aquest desig infantil i presents en l'inconscient individual.

La relació àvida amb el medi pot tenir justament a veure amb aquest desig de posseir i controlar les fonts de vida de les quals depenem per sobreviure. Crec que en la nostra cultura, aquest tipus de relació s'ha d'entendre com el resultat d'una perversió sistemàtica i sistèmica de la necessitat, empesa i estimulada per factors econòmics de mercat dins d'un sistema capitalista de producció i de consum. Diria que aquesta il·lusió, que la Terra té recursos inexhauribles i que ens en podem servir sempre a pler, està instal·lada en l'imaginari col·lectiu, una il·lusió compartida acríticament pels membres de la comunitat, d'una manera profunda i pertinaç. En l'imaginari col·lectiu, un funcionament defensiu, un contingut delirant, una fantasia, poden romandre actius i inalterats a desgrat del coneixement conscient de la seva irracionalitat i dels seus perjudicis. Però val a dir que una posició crítica sobre aquests funcionaments es va obrint pas dia a dia.

E. Jaques (1955) va parlar de sistemes defensius socialment estructurats (*Socially Structured Defence Mechanisms*). Afirmava que un dels primers elements de cohesió que vincula els individus al funcionament grupal i institucional és precisament la defensa de les ansietats que emanen del nivell psicòtic del desenvolupament. Bion (1954) va suggerir ben aviat que la vida emocional del grup només és comprensible si considerem els nivells primerencs del desenvolupament. No m'estendré a considerar les idees de Bion sobre el funcionament grupal. Només pretenc destacar aquí les rels profundes d'aquests funcionaments pulsionals i defensius individuals i grupals que el sistema econòmic de mercat i de consum es cuida prou d'estimular.

En aquest punt podem revisitar el mite de la Torre de Babel: «Llavors parlaren entre ells de fer maons i coure'ls al forn. Així començaren a fer servir maons en lloc de pedra, i fang en lloc de morter. Després van dir: -Vinga, edifiquem-nos una ciutat i una torre que arribi fins al cel; així ens farem un nom i no ens dispersarem per tota la Terra» (Gèn., 11: 3-4). En aquesta narració bíblica, les persones acorden unificar esforços amb l'objectiu de tocar el cel, d'assolir l'impossible i així fer-se un nom i no dispersar-se. D'aquesta manera, mostren la seva arrogància i el seu pensament omnipotent, com si la identitat (fer-se un nom) s'hagués de basar en la grandiositat, en el tenir més i més, enlluernats i dominats per l'excitació en relació amb els propis descobriments pel que fa als nous sistemes de construcció, aparentment més eficaços. Ja sabem com acaba aquest relat: baixa un Déu tot poderós, destrueix la torre, els confon les llengües i els dispersa.

També el mite del Paradís terrenal en el qual es té tot allò que es necessita al moment i de forma inexhaurible, s'edifica sobre una base d'omnipotència. Sabem que l'arrogància, el pensament omnipotent, així com l'excitació amb les pròpies produccions, són elements de tall narcisista que cerquen i sustenten la grandesa pròpia de l'individu o del grup.

La confusió de llengües, a la Torre de Babel sembla que és el càstig superjoic per tanta gosadia. Ara, però, podem mirar la confusió de llengües des d'una

altra perspectiva: com a una de les conseqüències d'una posició narcisista (antropocèntrica) dins de la qual només s'entén el llenguatge d'un mateix, del grup o de l'espècie en detriment del llenguatge de l'altre, que resulta incompreensible. I «l'altre» també és la natura, el planeta en ell mateix. Més enllà de la manca de comprensió del lloc que ocupa la naturalesa per a la humanitat, podem preguntar-nos fins a quin punt no hi ha actualment una mena de confusió de llengües diverses que dificulten l'entesa i l'acció concertada dels diferents sectors implicats. En relació amb l'escalfament global, els científics parlen una llengua, els financers una altra, els estadistes, els polítics, els empresaris, el consumidor final, i així tots els agents implicats. Parlem llengües diverses d'acord amb els interessos diversos de cadascú. Però també hem de comprendre que dins de cada persona coexisteixen ansietats i un munt d'interessos diversos incompatibles en relació amb aquest problema: per exemple, potser volem preservar la natura, la casa de tots, però no volem prescindir de cap dels avantatges de què gaudim avui dia, la producció dels quals implica més i més emissions de gasos d'efecte d'hivernacle. La situació d'emergència climàtica demana justament un llenguatge i una acció comuns sostinguts en el temps. Potser per primera vegada en la història dels humans, aquesta greu situació reclama una acció conjunta, coordinada, transversal, transgeneracional i global perquè afecta la viabilitat mateixa dels humans sobre el planeta en un futur proper (Wallace-Wells, 2019).

Des del mateix moment del naixement, tenim notícies del principi de realitat, topem amb els límits, aprenem que hi ha dolor, privacions, que les fonts de satisfacció són limitades, patim angoixes catastròfiques de les quals ens defensem massivament. I, en un cert moment del desenvolupament, prenem consciència de la finitud de la vida. La realitat se'ns presenta limitada i finita, sotmesa al pas del temps. Ara bé, en la negació (conscient i inconscient) del canvi climàtic, ignorem el pas del temps, el futur que es preveu que vindrà i anem fent com si es pogués mantenir inalterat el relatiu benestar actual com un fet que es dona per descomptat. Si a escala individual pensem en la mobilització de les defenses com a obstacle per a la veritable presa de consciència i canvi d'actitud, ¿què podem pensar sobre el que ens passa com a grup? Diria que un dels recursos que una col·lectivitat empra per entendre's amb les realitats que no li agraden és la invenció de narracions (il·lusions, mites, fantasies) que la col·lectivitat comparteix i que haurien d'ajudar a fer més suportables aquelles realitats.

Però, de vegades, el mite que dona una explicació imaginativa (compensatòria) de la realitat esdevé un substitut de la realitat mateixa i ho fa amb tanta força des de les profunditats inconscients de l'individu i del grup que no destrueix pas la realitat —la qual simplement és—, sinó que pot acabar destruint els humans en la mesura que la realitat no és tinguda en compte i, per tant, no es pot acceptar, respectar ni ens hi podem adaptar. Cosimo Schinaia (2020, p. 47-48), al seu excel·lent volum «*L'inconscio e l'ambiente*» («L'inconscient i el medi ambient»), recull la idea de Cirincione (1991) d'estar vivint un «deliri de negació» en relació amb la destructivitat humana:

vivim en una construcció delirant de la realitat segons la qual el món seria indestructible i la vida continuaria eternament en el planeta gràcies a la creativitat (idealitzada) de la tecnologia.

Val a dir, però, que hi ha una sensibilització creixent envers les amenaces climàtiques. I moviments en marxa. Les postures obertament negadores van perdent predicament i tenen poca base on sustentar-se. Això, pel que fa al pla conscient. Les dades que confirmen el canvi climàtic són aclaparadores i en veiem mostres freqüents als telenotícies. Però la reacció continua sent molt parcial i molt lenta, massa lenta. Convé conèixer, doncs, quins factors inconscients alenteixen la marxa. La realitat és molt complexa, certament. I canviar tot un sistema productiu i econòmic de la nit al dia no sembla realista. Però necessitem una transició i ja se'ns adverteix que ha de ser com més aviat millor.

Ens hem de preguntar si un factor que alenteix el canvi d'actitud no és que ens hem fet addictes als mites del diner, del mercat, de la comoditat, de la sexualitat, del luxe i del plaer com a béns de consum compulsiu. ¿No pot ser que ens haguem fet també addictes a la ciència i a la tecnologia enteses en elles mateixes com una activitat humana que no té límits i que ens ha de procurar una vida sempre més feliç o que en tot cas ens salvarà del desastre? Potser ens hem enlluernat amb totes les adquisicions del gènere humà, amb el resultat del nostre esperit investigador, potser hem quedat fascinats per les màquines que hem inventat i construït tant com a Babel hi quedaven amb els seus descobriments constructius, i així, sota el poder de la fascinació, hem oblidat el contacte amb el genuí de nosaltres mateixos, amb l'origen, el primerenc, l'essencial. Aquesta cerca del benestar i de la felicitat, equiparable a la pretensió de fer d'aquest món un Paradís terrenal, amaga una mena d'objectiu perseguit a tota costa i governat pel principi de plaer d'assolir en aquesta vida, no tant un millor benestar de la comunitat en equilibri respectuós i d'igual a igual amb el medi, sinó una font inexhaurible de plaer consumista i de poder. I crec que es pot afirmar que el mite se sosté perquè funciona com una droga, compulsivament, una droga de la qual s'obtenen resultats gratificants immediats. I prou sabem com n'és de difícil desenganxar-se de les addiccions! El sistema n'és responsable, però els individus també en som. Encara no ens hem fet a l'expulsió d'un paradís que no ha existit mai si no és en la idealització que té lloc dins de les nostres ments.

Hem perdut el contacte amb els aspectes primitius de la nostra història mental, personal i d'espècie, que ens informen dels límits de l'existència i del valor de la vinculació amb l'altre, perquè som fràgils, vulnerables i dependents, així com dependents del medi natural, del qual som un resultat. Perquè, en termes evolutius, som el resultat d'un conjunt de casualitats i de circumstàncies úniques, excepcionals, que van crear les condicions per a l'aparició de la vida al planeta. (Català Amigó, 2018). El contacte amb aquesta realitat —és a dir, l'excepcionalitat i la meravella de la vida— ens

podria situar al planeta en termes una mica més prudents, més humils i respectuosos. Però sembla que aquest contacte amb el primitiu/primerenc i essencial s'hagi romput (veg. Bion, 1974, p. 40). Mirat així, es pot ben dir que hem trencat una vinculació primigènia: hem des-investit la natura de la seva condició maternal, proveïdora d'un estat de coses que fa possible l'existència humana, i ens en servim fins a l'espoli i la seva destrucció amb gran plaer per part nostra.

Potser cada civilització ha tingut la seva versió de Paradís terrenal, un mite que adquireix caràcter delirant quan es deixa de veure i de viure com el que és: només un mite. Deia abans que hi ha mites que persisteixen en l'imaginari col·lectiu a pesar de tot el coneixement racional que els refuta. Les ciències del clima i les evidències de proporcions catastròfiques que ja tenim, així com les previsions de futur, desafien aquesta il·lusió delirant de viure en un temps només benaurat i joiós. Però les il·lusions en un moment o altre s'acaben, i generalment de forma traumàtica. En darrer terme, la realitat sempre s'imposa. En el nostre inconscient individual, en el procés evolutiu de cadascú de nosaltres «la desil·lusió comporta el reconeixement que la mare té una independència la qual desafia la creença de tenir-ne una possessió total». (Steiner, 2020, p. 4). De manera semblant, pensem en la il·lusió delirant de posseir la mare Terra: el planeta té la seva pròpia dinàmica, el seu propi funcionament independent; si hi interferim, provoquem unes conseqüències que estan fora del nostre control. Aquí faig meves les paraules literals de l'amiga i col·lega Elena Fieschi, a la qual agraeixo els comentaris fets al text: «Nosaltres som, de fet, part de la dinàmica de la naturalesa: una espècie més. Tota espècie tendeix a expandir-se fins a esgotar els recursos del seu medi i, d'aquesta manera, després d'una explosió demogràfica, hi ha una dràstica reducció de la població. Potser creient-nos superiors només fem el que fan els altres organismes vius».

En aquest punt, i ja enfilant l'última part d'aquest escrit, és pertinent revisitar la història del Cementiri Reial d'Ur³. Bion (1977) descriu una narració de caràcter mitològic que remuntaria a uns fets ocorreguts cap als anys 3.500 a.C. L'anàlisi de les excavacions fetes entre 1922 i 1934 va permetre fer la següent conjectura: a Ur, hi hauria hagut una cerimònia (no consta si era un costum instaurat) en la qual una processó nombrosa de notables de la cort haurien acompanyat, pomposament abillats i enjoiats, el rei mort fins a l'interior d'un enorme fossat que havia de ser el lloc del seu últim repòs. Un cop el seguici a dins, s'haurien deixat enterrar vius, per acompanyar les despulles del rei, ingerint una droga narcòtica, cantant i ballant en honor del rei mort, sacrificant així la pròpia vida. Bion es pregunta: «Quina força emocional, cultural i religiosa tan poderosa hauria imposat a un grup nombrós d'individus una acció com aquella que els conduiria a la mort sense que, tot i

3. <https://ca.eferrit.com/artifactes-del-cementiri-reial-dur>

saber-ho, aquest coneixement els en dissuadís?». I continua preguntant-se: «Hi ha actualment una força equivalent en acció capaç de dissimular o d'ocultar un fet tan perillós per a nosaltres i tan obvi per a la posteritat com cert és per a nosaltres avui la mort d'aquells homes i aquelles dones que s'encaminaven cap al fossat mortal? o, ¿hi ha alguna altra força per a la qual necessitem un nom —com per exemple, una religió— atès que la ignorància no assenyala ni denota una força prou dinàmica?».

És molt temptador aprofitar la història del Cementiri Reial d'Ur com a suport per a una *imaginació especulativa* de la situació actual en relació amb l'escalfament global. ¿No pot ser que, ben contents i empolainats, ens n'anem a l'extinció si no fem res o molt poc per aturar-ho? Ens falten metàfores adequades que ajudin a comprendre emocionalment la vastitud de la catàstrofe i ens toquin l'ànima fins a tal punt que ens mogui a un canvi radical i immediat d'actitud i ens impulsi a l'acció immediata. Una cosa així la humanitat no l'ha viscuda mai: en el lapse d'una generació estem veient quasi en temps real la destrucció d'unes condicions climatològiques que s'havien mantingut immutables al llarg de tota la història de la humanitat. No sabem si hi serem a temps. I no obstant això, necessitem esperança.

Vistos els resultats i les previsions, ¿no hauríem de fer front al creixement sense límits amb un decreixement ponderat i ajustat a les necessitats reals i a les possibilitats del planeta? Al seu llibre «Com evitar un desastre climàtic» (2021), Bill Gates fa propostes molt documentades i interessants sobre com evitar el desastre climàtic substituint l'economia fòssil per una economia descarbonitzada d'aquí al 2050. Però la noció de decreixement, de reducció, d'estar-se d'un tipus de vida «feliçment destructiu» hi està molt escassament representada. (Val a dir que el darrer informe de l'IPCC —agost 2021— ens diu que les previsions respecte als límits en l'augment de temperatura pel 2050 s'assoliran 10 anys abans.) Així mateix, veiem poc representada en la bibliografia, per no dir a les polítiques, la idea d'un amor per la Terra que ens acull, per molt romàntica que aquesta ens pugui semblar. Però pensem que només de l'amor i el respecte per l'altre —humà i natura— poden sorgir actituds veritablement reparadores. Per amor i respecte a la natura i a les generacions que ens succeiran.

Un parell de qüestions abans d'acabar: Podem creure realment que el sistema (capitalisme fòssil) que està produint aquest desastre resoldrà el problema sense canviar el seu funcionament? Podem creure que si les persones no ens comprometem radicalment a fer un canvi, algú altre resoldrà aquest destret per nosaltres? Quina altra cosa podem fer si no actuar des del nostre lloc de consumidors, professionals, agents socials i polítics, i treballar per exigir també un canvi de polítiques sense dilació? Crec que els professionals de la salut mental hem de contribuir a aclarir els motius profunds que s'oposen al canvi que necessitem, hem d'ajudar a aclarir fins a quin punt el sistema extractiu i de consum acaparador és viu i es manté dins de nosaltres.

RESUMEN

El autor reflexiona sobre la situación actual de calentamiento global. Para ello utiliza algunos elementos y conceptos psicoanalíticos y en especial la noción de imaginación especulativa en el sentido de Bion. Los mitos del Paraíso terrenal, la torre de Babel y el Cementerio Real de Ur sirven de hilo conductor para explorar las resistencias de los individuos y los grupos frente a las ansiedades que despierta el cambio climático. Estas resistencias permiten vivir el día a día dentro de la creencia delirante de un crecimiento ilimitado sin contradicción aparente ni mover a ningún cambio a pesar del conocimiento consciente de que disponemos relativo a la gravedad de la situación. Otros conceptos utilizados son la denegación, el pensamiento omnipotente, el imaginario colectivo y los sistemas defensivos socialmente estructurados.

Palabras clave: cambio climático, creencia delirante, denegación, imaginación especulativa, imaginario colectivo, sistemas defensivos socialmente estructurados

SUMMARY

In this text, the author uses some psychoanalytical elements to reflect on the global warming situation we are living in. He uses the concept of speculative imagination used by Bion, and more specifically the earthly Paradise myths, the tower of Babel and the royal cemetery of Ur to explore the resistances used by people and by groups facing anxieties risen by the climate situation. These resistances allow one to continue living day by day within the delusional belief in an unlimited growth, without an apparent contradiction and without having to change much, despite the conscious knowledge of the gravity of the situation. Other used concepts include denial, omnipotent thinking, socially structured defensive systems and myth addiction.

Key words: climate change, delirious belief, denial, speculative imagination, collective imaginary, socially structured defensive mechanisms

BIBLIOGRAFIA

- BION, W.R. (1954). *Experiences in Groups and Other Papers*. Londres, Routledge, 1969
- (1974). *Seminarios de psicoanálisis*. Buenos Aires, Ed. Paidós, 1978
- (1975). *IX Seminario en Río de Janeiro*. Buenos Aires, Ed. Paidós, 1978
- (1977). *La tabla y la cesura*. Barcelona, Gedisa, 1997
- CATALÀ AMIGÓ, J.A. (2018). *100 qüestions sobre l'univers*. Valls, Cossetània Edicions
- CIRINCIONE, E. (1991). *Ecologia e psicoanalisi. Meccanismi inconsci e dinamiche sociali della crescente distruttività ambientale*. Pàdua, Muzzio
- DODDS, J. (2020). *Psychoanalysis and Ecology at the Edge of Chaos*. Londres, Routledge

- GATES, B. (2021). *Com evitar un desastre climàtic*. Barcelona, Edicions 62
- JAQUES, E. (1955). On the Dynamics of Social Structure. *Human Relations*, 6 (1), p. 3-24. Versió cast., Los Sistemas Sociales de Defensa contra las ansiedades persecutoria y depresiva. O.C. M. Klein, 4. Buenos Aires, Paidós-Hormé
- KRAUS, L.W. (2021). *The Physics of Climate Change*. N. York, Post Hill Press
- MENZIES-LYTH, I.E.P. (1960/1988). A Case-Study in the Functioning of Social Systems as a Defence against Anxiety. *Human Relations*, 13 (2), p. 95-121
- SCHINAIA, C. (2020). *L'inconscio e l'ambiente*. Roma, Alpes. Versió cast., *Inconsciente y emergencia ambiental*. Buenos Aires, Ediciones Biebel
- STEINER, J. (2020). *Illusion, Disillusion and Irony in Psychoanalysis*. Londres, Routledge
- WALLACE-WELLS, D. (2019). *The Uninhabitable Earth*. Londres, Penguin Random House
- WEINTROBE, S. (2012). *Engaging with Climate Change*. Londres, Routledge